

ТІЛ – ИНСТИНКТ

Тіл және адам санасы

Жоспар:

1. Стандартты әлеуметтік ғылыми моделі.
2. Адам тәрбиелеудегі жаңа көзқарас.
3. Нонлингвисттік қарым-қатынас туралы.
4. Хомскийдің әмбебап грамматикасы.

Стивен Пинкер «Тіл – инстинкт» кітабымен алғашқы таныстырғанда өзінің оқырмандарына «Тіл түйсігінің болмысына сену қажет па?» деген сұрақ қойды. Адамзат болмысында мұндай құбылыстың бар екендігін дәлелдеуге тырысты. Ал кітаптың соңында «неліктен мұндай құбылыс адамды мазалауы тиіс?» деген сұрақты тағы да қойып отыр.

Автор осы кезге дейін тілдік түйсігінің бар екендігіне сендіру үшін бар күш-жігерімді жұмсадым дейді. Тілді меңгеру, әрине, адам болмысының маңызды көрсеткіші болып табылады. Сондықтан әрине оның табиғи құрылысын білу керекпіз. Адамдар тіл туралы деректерге қызығады; олар оны білуге құмар. Мұның себебі анық.

Тіл – сананың ең қолжетімді бөлігі. Адамдардың тілге деген қызығушылығы оларды адам табиғаты туралы білімге жетелейді. Бұл байланысы лингвистикалық зерттеулерді жандандырады, өркениетті техникалық келіспеушіліктердегі үлесті арттырады және ғалымдардың көп пәндерге назарын аударады.

Соның бірі Джерри Фодор, философ және эксперименталды психоллингвист. Оның зерттеу нысаны – сөйлемдерді талдаудың негізінде инкапсулаланған ақыл-ой моделі немесе мұндай процесс жалпы интеллектімен байланысты ма деген мәселе? Джерри Фодор бұл бағытта өз пікірін анық білдіреді. Дегенмен алдымен жалпыға бейтаныс инкапсуляция ұғымының мәнін ашайық.

Инкапсуляция (ағылшын баламасында «encapsulation») – буып-түю, дестелеу деген мағынаны білдіреді немесе «желі арқылы жеткізілетін мәліметтер кестесіне оның жеткізілуін қамтамасыз ететін қосымша басқару» деп сөздіктер түсініктеме береді.

Адамның бір нәрсені байқауы оның теориялық көзқарастармен анықталады. Мысалы, антропологияда – адами құндылықтардың құрылымын анықтайтын теорияларға; әлеуметтануда – адам болмысы және оны меңгеру жөніндегі теорияға; ал лингвистикада – адамзат метафизикасының негізін синтаксис құрайды деген теориямен анықталады. Бұл бізге танымал Уорфтың тұжырымдамасы. Дегенмен бұл теориялардың барлығы релятивистік тұрғыда берілген.

Ал релятивизм дегеніміз не? Релятивизм (латынша «relativus») – философияда салыстырмалы деген мағынаны білдіреді. Дүниедегі барлық заттар мен құбылыстар өзара тек салыстырмалы қарым-қатынаста болады деген методологиялық қағида. Білімнің салыстырмалылығын мойындай отырып, релятивизм білімнің объективтілігін жоққа шығарады, біздің біліміміз объективті әлемді көрсетпейді деп санайды. Релятивистік көзқарас бойынша кейбір категориялар абсолютты емес.

Сіздерге түсінікті болу үшін, моральды алып көрейік. Мораль саласында релятивизм этикалық нормалар мен ережелердің абсолюттылығынан бас тартады. Олай болатын болса, дүниеде жақсы және жамандық жоқ, тек көзқарас бар, тіпті, адамның жаман қылмысын да ақтауға болады. Әрине, мұндай теория жалған болып келеді.

Релятивизм бойынша қабылдау – таныммен өлшенеді, зерделеу – теориямен, құндылықтар – мәдениетпен, ғылым – топтықпен, метафизика – тілмен. Сондықтан адамдар кез келген ғылыми теорияларды, этикалық құндылықтарды талқылауда рационалистік көзқарасты білдірмей, керісінше, географиялық, тарихи, әлеуметтік құндылықтарды басшылыққа алады. Өйткені олар – сол кезеңдегі адамның өмір сүру тұғырлары.

Стивен Пинкер релятивизмге қарсылық білдіреді. «Бұл адамзат табиғатының өзгермейтін құрылымы», – деп түйіндейді.

Заманауи интеллектуалды өмір адамның әмбебап табиғаты сияқты нәрсе бар екенін жоққа шығаратын релятивизммен шектеледі және кез келген тілдік инстинктің болуы бұл бас тартуды талап етеді.

Релятивизмнің доктринасы, яғни іс-әрекет жасауға бағыт беретін нақтылы нұсқаулар принциптерінің жиынтығы болып келетін Стандартты әлеуметтік, ғылыми моделі. Бұл релятивизмнің негізі болатын доктринасы 1920-жылдардағы зияткерлік өмірге басымдық беріп отырды. Бұл антропологиядан және психологиядан алынған мынадай теориялардың біріктіру негізінде болған:

1. Жануарлардың биологиясы қатаң бақыланатын болса, адамның мінез-құлқы мәдениеті, дербес белгілер мен құндылықтар жүйесі арқылы анықталады. Ал биологиялық шектеулерден бос, мәдениеттерден бір-бірімен еркін және шектеусіз өзгеруі мүмкін.

2. Адам балалары бірнеше рефлексиямен және білімсіз туылады. Үйрену қабілеті – білімнің барлық салаларында қолданылатын жалпы мақсаттағы процесс. Балалар өздерінің мәдениетін меңгеріп, марапаттау мен жазалау, рөлдік модельдер арқылы дамиды.

Стандартты әлеуметтік, ғылыми моделі адамзатты зерттеудің іргетасы ғана емес, сонымен қатар кез келген лайықты адамның адам табиғаты туралы ұстанымы біздің дәуіріміздің зайырлы идеологиясы болып табылады. Кейде «биологиялық детерминизм» деп аталатын балама әлеуметтік-саяси-экономикалық иерархияда адамдарға бекітілген ұяшықтарға тағайындау және соңғы ғасырлардағы көптеген қасіреттердің себебі: құлдық, отаршылдық, нәсілдік және этникалық кемсітушілік, экономикалық және әлеуметтік қастықтар, геноцид. Мүмкін Стандартты әлеуметтік, ғылыми моделі негізін қалаушылардың бірі, антрополог Маргарет Мидтің және психолог Джон Уотсонның ойында бұл әлеуметтік жасырынды нәрселер болғанда шығар. Мұндай болжамда біз ғалымдардың мынадай пікірлеріне сүйенеміз: «Адамзат мәдени жағдайларға тәуелді. ...егер адамзат дамыған құндылықтарға бай мәдениетті жетілдіретін болса, онда біз адам әлеуетінің құнын бағалауымыз керек және әр адам өз орнын табатындай қылып өрнек тәрізді әлеуметтік бағдарламаны ұсынуымыз керек», – дейді. Ойын жалғастыра келе Джон Уотсон былай дейді: «Маған дені сау, жақсы дамыған бірнеше балаларды тәрбиелеуге берсеңіздер, өзімнің әлемімдегі тиісті тәсілдермен олардан жақсы маман жасауға мен кепілдік беремін. Олардың дарындылығына, ұлтына, болмысына қарамастан мен дәрігер, заңгер, сәулетші, т.б. кез келген маман шығарамын».

Қорыта айтқанда, Уотсон адам дамуында іс-қимылды негізге алады. Бірақ қаншалықты бұл дұрыс теория және әлеуметтік орта қаншалықты бұл теорияны қабылдады? Оны ары қарай көрейік.

Иә, Стандартты әлеуметтік ғылыми моделі «адамды орта әлеуметтендіреді» деген лозунгпен білім беру ортада кезінде жеңіске де ие болды. Бірақ бірнеше уақыттан кейін кейбір танымал баспалар адам дамуындағы қарама-қайшы фактілерді келтіре бастады. Ата-аналар өздерінің соғыс ойнап жүрген ұлдарын, немесе барби қуыршағын мәпелеп жүрген төрт жасар қыздарын көріп тұқым қуалайтын факторды елемеге болмайтынына көз жеткізді. Стандартты әлеуметтік, ғылыми теориядағы іс-қимыл – ол табиғат пен тәрбие қарым-қатынасының көрсеткіші болып шықты. Сондықтан Стивен Пинкер өзінің «Тіл – инстинкт» теориясына негізделе отырып, адам ақылы мен адам табиғатын зерттеуде Тіл түйсігі басқа тиімді жолын ұсынады деп ой түйіндеді. Оның ойынша, біздің дәстүрлі «Тұқым қуалаушылық – қоршаған орта, табиғат-тәрбие т.б. категориялар бір-бірімен байланысты жай ғана нәрселер».

Мүмкін біздің дәстүрлі білім беру, тәрбиелеу ортамызға жаңа теория қадам басып келе жатқан шығар!? Бала, жасөспірім, жалпы адам тәрбиелеуде Стивен Пинкердің концепциясына назар аударайық.

Ең алдымен, Пинкер адам іс-қимылының себебін қоршаған орта немесе «Тұқым қуалаушылықпен байланыстырмайды. Модель қарапайым. Стивен Пинкер тұлғаның жүріс-тұрысының, мінез-құлқының бірінші себепшісі деп адам миының күрделі ұйымдастырылуын басшылыққа алады. Осыға дейін тіл түйсігі туралы алған ақапарат мұны анық көрсетеді».

Әрине, тұқым қуалаушылық пен қоршаған ортаның да маңызды рөлдері бар. Мұны Пинкер жай ғана мысалмен түсіндіреді: Жапонияда тәрбиеленетін бала әрине жапон тілінде сөйлейді; Егер Құрама Штаттарда тәрбиеленсе, сол бала, ағылшын тілін меңгерген болар еді. Сондықтан қоршаған ортаның белгілі рөл атқаратындығы сөзсіз. Егер кішкентай бала үй жануарынан алшақтамай өссе, баланың тілі қайтсе де дамиды, бірақ сол ортада болған жануар сөйлеп

кетпейді. Бұл аксиома. Сондықтан тұқым қуалашылықтың рөлі күмән келтірмейді. Бірақ айтуға әлдеқайда көп нәрсе бар.

Адамдар жаңа сөйлемдердің шексіз сандарын түсініп, түсіндіріп бере алатындықтан, олардың «мінез-құлқын» тікелей сипаттау мүмкін емес. Сонымен қатар екі адамның мінез-құлқы бірдей болмайды. Бірақ грамматикаға келсек, сөйлемдердің саны шексіз болуы мүмкін. Сондықтан менталдық грамматиканы, жантану механизмдерін меңгеру тілдік мінез-құлқы атты феномен негізінде жатыр.

Мен сіздердің назарларыңызды мына ұғымға аударайын деп отырмын – тілдік мінез-құлқы. Стивен Пинкер адам дамуын тікелей тілмен байланыстырып отыр.

Тіл біз үшін табиғи түрде келеді. Бірақ сөздерді қарапайым сөйлемдерге біріктіру үшін не қажет екенін терең сараптау психикалық тетіктердің көптеген өзара әрекеттесетін бөліктерімен бірге күрделі құрылымға ие болуы керек екенін дәлелдейді.

Тілдің сабақтары басқа да таным теориясындағы салалар үшін бос қалған жоқ. Стандартты әлеуметтік, ғылыми моделінің баламасы пайда болды. Бұл баламаның көздері әлдеқайда терең жатыр. Дарвин мен Уильям Джеймстың теорияларында, сондай-ақ, Хомскийдің тіл зерттеулерінде және невролог Дэвид Марр мен психолог Роджер Шепардтың, антрополог Дэн Спербер, Дональд Сомонс және Джон Тобидің, лингвист Рэй Джекендоффтың, нейрохирург Майкл Газзанигтің және де соңғы шыққан «Мәдениеттің психологиялық негіздері» атты эсседе. Бұл кітаптағы адамның тәрбиесіндегі жаңа моделін «интегралды себеп моделі» деп сипаттайды және эволюция бойы мидың пайда болуын түсіндіруге тырысады. Ми арқылы адамзатта оқу, білім деген психологиялық процестер қолжетімді болып келеді.

Жаңа модельдің ерекшелігі: жантану, антропология категориялары басқа да жаратылыстану ғылымдарымен, әсіресе, неврология, биологиямен бірігіп қарастырылады. Қазіргі кезде бұл ілім эволюциялық психология деген атаумен де танымал.

Эволюциялық психология адамның тілі туралы көптеген білімдерді меңгеріп, басқа да жантану салаларында орын алды. Эволюциялық психология оқытуды білім алуды құрметтемейді, оны түсіндіруге тырысады.

Адам тәжірибесінің әртүрлі салалары – тіл, мораль, тамақ, әлеуметтік қатынастар, физикалық әлем және т.б. үшін оқыту тетіктері жиі кросс-мақсаттарда жұмыс істейді. Осы модельдердің бірінде дұрыс нәрсені үйренуге арналған механизм басқалардың ішінде дұрыс емес нәрсені біледі. Бұл оқудың кейбір жалпы мақсаттағы құрылғылармен емес, әртүрлі модульдер арқылы жүзеге асырылатынын көрсетеді, олардың әрқайсысы өзіндік логикаға және бір заңдылыққа бағынады.

Адамдардың ойлау қабілеті икемді болып келеді, өйткені қоршаған таным процесіне ықпалын тигізеді. Сондықтан адам санасында әртүрлі модульдер бар. Оның әрқайсысы үйретуге, оқытуға, білім алуға жетелейтін ережелерімен ерекшеленеді. Жалпы алғанда, мұны сана-сезімнің дизайны деп сипаттаса болады.

Сананың осындай бағытта талқылауын Әмбебап ұғымынан бастаған жөн. Тіл адамзат қоғамы үшін әмбебап болып табылады. Тілдер бір-біріне түсініксіз болса да, әмбебап грамматикасы бірыңғай есептік дизайнымен, зат есімдерімен және етістіктерімен, фразалар құрылымдарымен және сөз құрылымдарымен, істерімен және қосалқы құралдарымен және т.б. танылады.

Судың бар екендігін білмейтін балық сияқты, антропологтар мәдениеттен мәдениетке дейін әмбебап ұғымын адамның мәдениеті арқылы түсіндіреді. Metaculture барлық ойларды хабарлайды, бірақ, олардың бар екенін байқамады. ...Антропология басқа мәдениетке барған кезде, олардың өзгеру тәжірибесі оларды өз мәдениетінде бұрын қабылданған нәрселерге айналдырады.

Ноам Хомскийдің әмбебап грамматикасымен рухтандырылған Браун Universal People – әмбебап адамдарды сипаттауға тырысты. Этнографияның мұрағаттарынан этнографтардың өздерінің есептерін бұзған экзотикалық шағымдар үшін, сондай-ақ, жалған дәлелдерге негізделген әмбебап талаптарға күмән келтірмей, барлық құжатталған адам мәдениеттерінің мінез-құлқына негізделген әмбебап үлгілерін зерттеді. Нәтижесі керемет. Браун ерікті өзгерістерді табудан гөрі, әмбебап адамдарды керемет детальдармен сипаттай алды. Оның табыстары кез келген адамды асыға күтуге болатын нәрседен тұрады.

Браунның айтуынша, әмбебап адамдарға тән нәрселер мынадай: тіл арқылы берілген мағына, өсек айту. Өтірік. Ауызша әзіл. Әзілдік қорлау. Ақындық және риторикалық сөйлеу формалары. Тарих және әңгімелер. Метафора. Тілдік элементтерді қайталау және үш секундтық үзілістермен үзілген поэзия. Күндер, айлар, маусымдар, жылдар, өткен, қазіргі, болашақ, дене бөліктері, ішкі күйлер (эмоциялар, сезімдер, ойлар), мінез-құлықтың ерекшеліктері, флора, фауна, ауа райы, құралдар, кеңістік, қозғалыс, жылдамдық, орналасу, кеңістіктік өлшемдер. Анасы мен әкесі арасындағы айырмашылық. Ана, әкесі, ұлы, қызы және жас шамасы бойынша анықталған кіші топтар. Ерлер мен әйелдер, қара және ақ, табиғи және мәдени, жақсы және жаман қоса екілік айырмашылықтар. Шаралар. Логикалық қатынастар, соның ішінде «жоқ», «және» «бірдей», «эквивалентті», «керісінше», жалпы және жалпыға ортақ.

Нонлингвисттік вокальдық қарым-қатынас, мысалы, айғай-шулар. Мінез-құлықтан ниет білдіру. Бақыттың, қайғыдан, ашуланудан, қорқыныштан, таңданысынан, жеккөрушілігінен және жеккөрушілігінен танылған жүздер. Күлімсіреуді достық сәлемдесу ретінде пайдалану. Жылау. Сүйіспеншілікті бейнелеу. Өзіне қатысты басқа сезім, жауапкершілік, ерікті және еріксіз мінез-құлық, ниет, жеке ішкі өмір, қалыпты және қалыпсыз ақыл жағдайы. Эмпатия. Сексуалдық тартымдылық. Қуатты жыныстық қызғаныш. Жыландардан қорқу. Шаншулардың безендірілуі және орналасуы. Гигиена. Би. Музыка. Ойын ойнау, соның ішінде ойнау т. б.

Әлбетте, бұл инстинкт немесе психологиялық ерекшеліктердің тізімі емес; бұл жалпыға бірдей адам табиғаты мен жер бетіндегі адам ағзасындағы өмір сүру шарттары арасындағы күрделі өзара әрекеттердің тізімі. Жүз жыл бұрын мұндай тізімге балмұздақ, фильмдер, рок-н-ролл, әйелдердің сайлау құқығы және тілдік инстинкт туралы кітаптар, т.б. болмауы мүмкін еді. Бірақ осы заттар мен құбылыстардың пайда болуына қатер болмас еді.

Дегенмен антропологтардың қорытындысын психолог, жантанушылардың адам баласының үйрену қабілетіне шексіз құштарлығын басшылыққа алды. Бұл жерде Стивен Пинкер тағы да бір тұжырымдамаға көңіл аударады. Ол жалпы көпмақсатты модуль тұжырымдамасы. Оны қалай түсінуге болады? Эксплициттік педагогика – жалпыға бірдей оқытудың бір түрі, бірақ, әзірше көпшілігі бұл ең маңызды әдіс екендігіне келіседі. Адамдарға әмбебап грамматиканың қалай жұмыс істейтінін ешкім ешқашан үйретпейді, бірақ олар бәрібір қажет болып келеді. Балалар көп деген ақпаратты сабақта емес, сабақтан тыс уақытта алады. Көріп-білгендерінен тиісті қорытынды жасайды. Сондықтан ұқсастық – жалпы көпмақсатты оқыту модулінің негізгі күші болып келеді.

Ұқсастық туа біткен болуы керек. Бұл көп нәрсе емес, бұл қарапайым логика. Кавказдық психологияда қызыл шеңбердің кілті үшін көгершінді марапаттаған кезде ол көгілдір алаңға қарағанда қызыл эллипске немесе қызғылт шеңберге көбірек кіреді. Бұл «ынталандыруды» автоматты түрде, қосымша жаттығуларсыз жүзеге асады және ол туа біткен «ұқсастық кеңістігін» тудырады; әйтпесе жануар бәріне де жалпылама еді. Бұл ынталандырудың субъективті кеңістігі оқыту үшін қажет, сондықтан олар өздерін үйрету мүмкін емес.

Дарвинизм теориясында бұл мәселені шешетін механизмдер бар. Адамдардың табиғи қасиеттерінің арақашықтығы генге байланысты сипат болса, онда табысты индуктивтілік үшін жасаған аралық табиғи іріктеу арқылы басымдыққа ие болады. Өнерден бас тартқан жаратылыстар өздерінің түрлерін шығармай тұрып, өлімге бой алдырмай, қайғылы, бірақ, мақтауға тұрарлық бейімділікке ие. Өте дұрыс, ғарыш әлемі әртүрлі болса да, біздің қорытуға мүмкіндік беретін ұқсастық та әртүрлі.

Грамматиканы үйрену терминдерінде екі сөзді теңестіретін қасиеттер, мысалы, зат есімдер мен етістіктердің бірізділігі сияқты, олар белгілі бір дыбыс сияқты жануарларды қорқыту тұрғысынан баламалы етпеуі керек. Адамдарды әлеуетті одақтастар, мысалы, сүйіспеншілік белгілерін көрсету сияқты қасиеттер оларды міндетті түрде жұбайлар ретінде жіктеуге болмайды. Мысалы, туудың белгілерін көрсету және жақын туыстары болмауы керек. Әртүрлі инстинкттер немесе модульдер арқылы анықталған көптеген ұқсастық кеңістіктері болуы мүмкін. Бұл модульдер физикалық әлем, биологиялық әлем немесе әлеуметтік әлем секілді білімдердің кейбір саласында сананы қонымды қорытуға мүмкіндік береді.